

gepubliceerd hoofdstuk uit haar nog niet afgesloten dissertatie met de titel 'Provincie zoekt metropool. De reputatie van Berlijn in de Nederlandse literatuur van het interbellum'. Léon Hanssen, die al jaren publiceert over personen die binnen de Nederlands-Duitse betrekkingen een rol spelen, schetst in 'Verstrikt in lussen van welsprekendheid' de houding in Nederland tegenover Thomas Mann. In zijn bijdrage komen diverse thema's ter sprake waar Boterman in zijn inleiding naar verwijst zoals de opvatting in Duitsland van begrippen als cultuur en civilisatie waarmee Manns veranderende houding tegenover zijn geboorteland kan worden verduidelijkt. Marianne Vogel ten slotte beschrijft in 'Middelaars en moderniteitsdiscoursen' een publicatie van de bemiddelaar Friedrich Markus Huebner, een Duitser die lange tijd in Nederland heeft gewoond en er veel heeft gepubliceerd. Vogel gebruikt een begrip dat in veel andere bijdragen ook ter sprake komt, namelijk bemiddelaar (zij geeft de voorkeur aan het begrip 'middelaar') en definieert het als volgt: 'Onder een "middelaar" versta ik een tussenpersoon die leden van twee of meer culturen bij elkaar brengt, de relaties tussen deze culturen helpt bevorderen en het inzicht van de ene in de andere cultuur helpt verdiepen' (p. 37). Het begrip bemiddelaar is een van de sleutelbegrippen binnen de *cultural transfer* en het is opvallend dat Vogel niet aangeeft waarop haar definitie is gebaseerd. Die blijkt te beperkt en te waarderend te zijn. Want afhankelijk van zijn positie kan een bemiddelaar immers hem onwelgevallige aspecten negeren of zelfs blokkeren – waardoor hij tevens een negatieve rol kan vervullen, een aspect dat buiten Vogels definitie valt. Volgens haar omschrijving kunnen Nederlandse en Duitse vertalers of recensenten van bijvoorbeeld nationaal-socialistische literatuur ook geen bemiddelaar worden genoemd, hoewel zij dezelfde werkzaamheden verrichtten als de generaties voor hen, alleen vanuit een ander ideologisch perspectief. Nog een voorbeeld: de Duitser Georg Hermanowski, die na 1950 veel literatuur van Vlamingen vertaalde, maar vertalingen van niet-katholieke Vlaamse auteurs probeerde te verhinderen, is volgens haar omschrijving ook geen bemiddelaar.

Een zeer heldere bijdrage is van de hand van André Beening die onderzoek heeft gedaan naar het beeld van Duitsland in Nederlandse schoolboeken. Hij gaat in op het conglomeraat cliché, stereotype en imago waartussen grote verschillen bestaan. Bovendien maakt hij duidelijk dat de beeldvorming in Nederland over Duitsland in de lange periode van zijn onderzoek, 1750-2000, dynamisch was, imago's steeds veranderen. Deze

begrippen worden in de andere bijdragen in de bundel willekeurig door elkaar gebruikt, waaruit blijkt dat de deelnemers aan het symposium zich niet bewust zijn geweest van een van de belangrijke thema's in het onderzoek naar betrekkingen tussen de landen.

De kloof tussen de gedetailleerde voorstellen die Boterman in zijn inleiding presenteert en de bijdragen in de bundel is groot. Te vaak worden sleutelbegrippen niet of slordig gedefinieerd, wordt bestaand onderzoek samengevat of gaat de aandacht uit naar bijzaken. Afgezien van een paar artikelen is van een 'eerste aanzet tot nieuw onderzoek' naar een 'frisse blik' op de Nederlands-Duitse betrekkingen, die Boterman aankondigt, in deze bundel nauwelijks sprake. De waarde van de bundel ligt in Botermans inleiding. Als die met recent onderzoek wordt aangevuld, kan ze als leidraad voor onderzoekers dienen.

Jaap Grave

Stralend in gestrengde samenhang: Ida Gerhardt en de klassieke traditie / Mieke Koenen. – Groningen: Historische Uitgeverij, 2002. – 286 p.

ISBN 90-6554-4429 Prijs niet opgegeven

Over de antieke intertekstualiteit bij (moderne) Nederlandse auteurs is in de laatste jaren al veel gepubliceerd: er bestaan specialistische studies, van uiteenlopende omvang, over Achterberg, Claus, Couperus, Hermans, Nooteboom, Terborgh en Vestdijk. Tot dit rijtje mag men ook rekenen de naam van de dichteres Ida Gerhardt (1905-1997); haar oeuvre is bij uitstek schatplichtig aan de antieke literatuur en filosofie (in de oudheid zelf veelal ongescheiden begrippen). Tot nu toe ontbrak evenwel een samenvattende studie over het onderwerp. Die is er nu gekomen: bijna 300 pp. telt *Stralend in gestrengde samenhang* (een citaat van de dichteres); het boek is van de latiniste Mieke Koenen, die sinds 1998 een stroom van artikelen over deelonderwerpen het licht heeft doen zien. Zij heeft echter meer gedaan dan bundelen: dit boek bevat veel nieuwe informatie over de biografie van Gerhardt en ook heel wat poëzie die tot nu toe niet was gepubliceerd of niet tot de *Verzamelde Gedichten* (VG) door de strenge dichteres was 'toegelaten.'

Via de publicaties van de levensgezellin van Gerhardt, de neerlandica Marie van der Zeyde, waren ons al details bekend over de relatie van de dichteres tot haar ouders; tot haar geliefde leraar op het Rotterdams gymnasium, J.H. Leopold; haar jaren in Kampen als lerares klassieke talen; haar promotie in Utrecht (1942) en de afronding

van haar carrière als docente bij de Werkplaats van Kees Boeke te Bilthoven. Mieke Koenen biedt nieuwe informatie over vrijwel al deze onderwerpen. Ik noem er hier twee. In de eerste plaats schetst zij ons de excentrieke positie van Gerhardt in Kampen, met name hoe zij door een collega-classicus, lid van de NSB, werd bejegend. Duidelijk wordt nu ook dat ze weliswaar hield van haar leerlingen (vgl. ook enkele 'klas-siekers' uit *Sonnetten van een leraar* van 1951), maar vanwege de sfeer onder de collega's graag naar de 'school van Boeke' wilde, wiens pedagogische opvattingen zij deelde. Het blijkt nu dat zij daar op advies van de classica en pedagoge H.F.W. Stellwag is aangenomen. Deze heeft Gerhardt ook aanbevolen als privé-lerares van (toen) prinses Beatrix – van lessen aan haar is het overigens nooit gekomen.

Het interessantst zijn uiteraard deze en andere biografica, als zij nieuw licht werpen op Gerhardts gedichten. Dat is inderdaad het geval. Zo wordt uit de nalatenschap een gedicht 'f.h. † 1962' geciteerd, dat blijkt te zijn geschreven ter nagedachtenis aan een gestorven leerling. De formuleringen doen sterk denken aan 'Dertig Eeuwen' (VG 296), een gedicht dat tot de klas-siekers van de dichteres behoort, maar nu juist geen echt herdenkingsgedicht is: het is gewijd aan een dode uit de fictie, de door Homerus beschreven uitvaart van Patroclus.

Er is één belangrijke gebeurtenis uit het leven van Gerhardt die niet in het eerste, biografische hoofdstuk behandeld wordt: het betreft de verdediging van haar proefschrift, een vertaling van boek I en V van Lucretius' *De rerum natura*, met een inleiding over de vertaalgeschiedenis. Doordat zij over aantekeningen en getuigenissen van enkele aanwezigen kon beschikken, heeft Koenen de promotieplechtigheid zo goed als geheel kunnen reconstrueren. Over de receptie van dit proefschrift, waarvoor Gerhardt *cum laude* kreeg, is weinig bekend: er verschenen in totaal maar drie recensies, alle nogal lovend. Het is evenwel zeker dat de onderwerpskeuze van Gerhardt, in het conservatieve wereldje der classici van toen, niet altijd goed gevallen zal zijn. Verder bevat het tweede hoofdstuk belangrijke interpretaties van gedichten die aan Epicurus en Lucretius kunnen worden gerelateerd.

In een derde hoofdstuk staat Vergilius centraal. Natuurlijk is er aandacht voor de vertaling van de *Georgica* (1949, vaak herdrukt), die door toevallige omstandigheden bijna helemaal niet besproken is, maar waarvoor zij bijna twintig jaren later alsnog de Martinus Nijhoff-prijs ontving. Diverse gedichten uit de VG hangen met de *Georgica* samen, vooral het vierde en laatste

boek ervan, dat aan de bijen is gewijd. Enkele gedichten over het verre, mythische eiland, dat bijvoorbeeld Ierland zou kunnen zijn, heeft Koenen kort in dit hoofdstuk besproken: in de *Georgica* I,30 brengt Vergilius dit eiland, *Ultima Thale*, immers ter sprake.

Het vierde en laatste hoofdstuk – op een 'Besluit' na – gaat in op Gerhardts verwerking van teksten van Homerus, Sappho en Plato. Oudere artikelen van Koenen zijn hierin sterk uitgebreid en/of herzien. Het is wat jammer dat Koenen aan dit hoofdstuk geen bespreking van de in VG, deel III, opgenomen vertalingen van epigrammen uit de Griekse *Anthologia Palatina* heeft gewijd. Ze heeft er wel aandacht aan besteed, maar dan in haar eerste hoofdstuk, waar het m.i. niet goed past: men kan toch moeilijk beweren dat haar inzending voor de lustrumbundel (1963) van de klassieke studievereniging M.F. te Leiden voor haar *leven* van grote betekenis is geweest.

Deze studie van Mieke Koenen werpt niet alleen licht op één van de belangrijkste aspecten van het werk van Gerhardt, de klassieke traditie die zij volgt, maar ook op de positie die zij als dichteres in de Nederlandse literatuurgeschiedenis inneemt: duidelijk wordt dat haar poëzie wel verwant is met het symbolisme, maar eigenlijk een categorie *sui generis* vormt. Ronduit voorbeeldig is Koenens gebruik van secundaire literatuur: die is inmiddels omvangrijk, maar werkelijk alles lijkt door de schrijfster gelezen en verwerkt. Des te betreurenswaardiger is het dat niet alle gegevens in dit kader ook in de echte 'Bibliografie' zijn vermeld. Zo zoekt men tevergeefs naar de recensies op de Lucretius- en Vergiliusvertalingen. Ook kan men er niet terecht voor de vindplaats van de recensie van Rob Schouten van haar bundel *De zomen van het licht* (1983), een stuk (vermeld op p. 125), waarover Gerhardt zich enorm heeft opgewonden – zie verder hieronder. De ommissie is des te opvallender, omdat de kritiek van Guus Middag, op dezelfde bundel, wel is vermeld. Ten slotte: Van Deel 2000 (p. 248) kan ik helemaal niet vinden – het is vermoedelijk een foutieve opgave.

Er is een serieuzer bezwaar in te brengen tegen deze studie, eigenlijk ook het enige dat ik heb: de schrijfster neemt geen standpunt in waar het gaat om evident onzinnige beweringen van Gerhardt en is wel erg mild bij de behandeling van ronduit zwakke verzen van de dichteres.

Twee voorbeelden van Gerhardts krachtig misslaan van de plank: via Koenen zijn we nu op de hoogte van de inhoud van de bibliotheek van Gerhardt. Daarin bevond zich een (vertaling van) Gabriel Germain's boekje over de 'zinnelijke liefde'.

tussen Patroclus en Achilles heeft de dichteres geschreven: 'Voor Homeros bestaan er geen seksuele problemen.' Freudiaanser kan het niet: de zinnelijke liefde was voor Gerhardt kennelijk zelf een probleem.

Een tweede voorbeeld van Gerhardts door-draverij is haar furieuze antwoord op de kritiek (in dubbele zin) van Rob Schouten, die hierboven al is vermeld. Hoeveel moeite zij had om ironisering van haar hooggestemde werk te incasseren, blijkt wel uit het feit dat zij een relatie legde tussen deze houding en die van een NSB-collega uit haar Kampen-tijd! Dat Koenen op p. 248 de vergelijking van Gerhardt zonder commentaar laat passeren, vind ik niet alleen vreemd, maar zelfs storend.

Bij de tot dusverre ongepubliceerde, of niet in de VG opgenomen, gedichten zijn ook heel wat half of geheel mislukte. Koenen geeft dit ook wel eens aan, maar m.i. niet vaak genoeg. Er is bijvoorbeeld een fragment van het door Gerhardt vervaardigde Kamper schoollied opgenomen (p. 41) dat zo criant slecht is, dat je haast niet kunt geloven dat het van dezelfde dichteres als van het sublieme 'Eindvergadering' (VG 127) afkomstig is. En zo zijn er meer betreurenswaardige misers. Ongetwijfeld is Mieke Koenen de verzen van 'haar' dichteres in het hart gaan dragen en mede daardoor diep in de beleavingswereld van Ida Gerhardt doorgedrongen, maar wat meer reserve tegenover de idiosyncrasieën en ontsporingen van de dichteres zou deze studie evenwichtiger hebben gemaakt.

Rudi van der Paardt.

Ander water: een herlezing van Gerard Reves 'De avonden' / Chris de Zoeten. – Leiden : Stichting Neerlandistiek Leiden, 2003. – 118 p.; 24 cm.-(SNL-reeks; no. 10)

ISBN 90-807276-2-8 Prijs € 15,95

Het karakter van de monografie die Chris de Zoeten heeft gewijd aan de debuutroman van Gerard Reve, *Ander water. Een herlezing van Gerard Reves 'De avonden'*, laat zich aflezen aan een tweetal beweringen in zijn inleiding. Hij is van mening dat de kritiek in haar commentaar op deze roman tekort is geschoten, omdat zij 'haar analyses niet ver genoeg heeft voortgezet.' (p. 7) De tweede bewering luidt dat de verteltechniek van *De avonden* het zicht beneemt op de ontwikkeling die zich aftekent in de roman. De Zoeten stelt zich ten doel aan te tonen dat de protagonist Frits van Egters 'een wezenlijke ontwikkeling doormaakt [...]' (p. 8).

Deze uitspraken bereiden de lezer voor op een volgehouden minutieuze ontleding van de roman, die wordt opgevat als een reservoir van verborgen betekenissen. Inderdaad stelt De Zoeten 'een tamelijk lang en detaillistisch betoog' in het vooruitzicht, waarin hij, gaande van hoofdstuk naar hoofdstuk, alle elementen belooft te belichten 'die ook maar enigszins relevant lijken' (p. 9). Volgens welk criterium hij deze relevante elementen selecteert, blijft daarbij duister.

Het boekje van De Zoeten bestaat uit achttien hoofdstukken. Afgezien van de inleiding en de slotbeschouwing, zijn tien daarvan gewijd aan het gelijke aantal hoofdstukken dat *De avonden* telt. Zij worden afgewisseld door cursieve hoofdstukjes die aanvankelijk handelen over aspecten van de verteltechniek als focalisatie, compositie en symboliek, maar later de humor en de voorstelling van God in de roman tot onderwerp hebben.

Volgens De Zoeten beschrijft *De avonden* de pogingen van de hoofdfiguur een volwassen identiteit te veroveren. Diens vertrekpunt is een toestand van verlamming, waarna hij probeert af te rekenen met het trauma dat het gymnasium hem heeft bezorgd en met de fixatie aan de kindertijd, waarvoor de houding tegenover de ouders uiteraard van belang is. Ook moet hij zijn inauthenticiteit overwinnen, die bijvoorbeeld tot uiting komt in zijn bijdragen aan volgens een vast patroon verlopende gesprekken met vrienden, en, bovenal, zijn homoseksualiteit accepteren. Het is een heel programma, hier sterk bekort weergegeven, dat Frits van Egters volgens De Zoeten afwerkt in *De avonden*.

Het is zeer wel te verdedigen dat Reves roman een zekere ontwikkeling vertoont. De apotheose in oudejaarsnacht en de befaamde slotwoorden wijzen in deze richting. Ook verschilt de liefdevolle wijze waarop Frits in de monoloog tot God over zijn ouders spreekt, al bedient hij zich daarbij van krasse bewoordingen, van de hardvochtige observaties waaraan hij hen eerder in de roman onderwerpt. Het is bovendien interessant dat De Zoeten expliciet aandacht besteedt aan de mislukking van de hoofdfiguur op het gymnasium en de nauwelijks bedwongen agressie die daarvan het gevolg is. Terecht werpt hij ook de vraag op waarover Frits op oudejaarsavond wil praten, als deze zich voorneemt: 'Nu moet ik het zeggen, [...] ik moet het zeggen' (p. 108). Voor De Zoeten lijdt het geen twijfel wat Frits wil openbaren: zijn homoseksualiteit – die overigens allesbehalve evident is. Maar is het, gelet op de inhoud van de monoloog die hij later tot God richt, niet mogelijk dat hij blijkt wil geven van zijn genegenheid voor zijn ouders of iets van zijn